

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
استفاده از اعضا و استخوان‌های حیوانات
(ترجمه)

پاسخ به احمد الخطیب

پرسش

السلام علیکم ورحمت الله و برکاته!

بنام الله و حمد و ستایش برای او سبحانه و تعالی و سلام و درود بر رسول الله صلی الله علیه وسلم و اصحاب اش اجمعین! در بعضی مراکز تجارتي دیدم که لباس، گردن‌بند و دست‌بند می‌فروشند که این اجناس را از استخوان حیوانات می‌سازند؛ سوالم اینست که آیا استفاده از اعضا و اجزای حیوانات جائز است؟ رسول الله صلی الله علیه وسلم فرموده است:

«من یرد الله به خیراً یفقهه فی الدین»

ترجمه: کسی که الله به آن خیری اراده کند، آن را در دین فقیه می‌گرداند.

الله سبحانه و تعالی شما را جزای خیر داده و ما را در راه حق و کار کردن برای برپایی دولت اسلامی ثابت قدم نگهدارد.

پاسخ

و علیکم السلام ورحمت الله و برکاته!

مسئله‌ی استفاده از اجزاء و اعضای حیوانات مسئله‌ای است که دارای جزئیات زیادی بوده و در خصوص این مسئله در مذاهب فقهی و اجتهادات علماء اختلاف است که خلاصه‌ای آن را ذیلاً بیان می‌کنم:

اولاً: استفاده استخوان، که شامل شاخ، دندان، سم و ناخن می‌شود.

1- استخوان حیواناتی که گوشت‌شان خورده شده و با ذبح شرعی حلال می‌شوند: استفاده از استخوان حیوانات حلال گوشت جائز است و این در زمانی است که حیوان با ذبح شرعی ذبح شود؛ زیرا حیوان حلال گوشت با ذبح شرعی پاک شده و استفاده با گوشت، استخوان و تمام اعضای آن جائز است. این موضوعی است که در بین مسلمانان هیچ اختلافی نبوده و از سابق مسلمانان گوشت حیوانات ذبح شده را با استخوان‌های شان یک‌جا پخته کرده و می‌خوردند. در صورتی که استخوان حیوان نجس می‌بود، این عمل را نمی‌کردند؛ پس این موضوع دلالت به این دارد که استخوان این نوع حیوانات پاک و استفاده آن جائز است. بخاری از ابن عباس رضی الله عنهما روایت نموده است:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ أَكَلَ كَنْفَ شَاةٍ ثُمَّ صَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ»

ترجمه: رسول الله صلی الله علیه وسلم شانه گوسفندی را خورد؛ سپس نماز خواند و وضوء نگرفت.

واضح است که در شانه استخوان است.

2- استخوان‌های حیوان خودمرده‌ای که گوشت آن خورده می‌شود: حیواناتی که حلال گوشت اند، بعضی اوقات خود می‌میرند و گاهی با ذبح غیر شرعی ذبح می‌شوند؛ مثل این که آن را یک غیرکتابی ذبح کند که در هردو حالت این حیوان خودمرده گفته می‌شود و در هردو حالت احکام خود مرده بر آن تطبیق می‌شود. در خصوص استفاده از این نوع حیوان خودمرده در بین علماء

اختلاف واقع شده است. آن‌عه علمائی که به این نظر اند که استخوان این حیوان نجس است، به حرمت استفاده از استخوان این حیوان نیز نظر دادند که این‌ها جمهور علماء، مالکی، شافعی، حنبلی وغیره هستند. کسی که به این نظر است که استخوان این حیوان پاک است، به جواز استفاده از استخوان این حیوان نیز نظر داده که از جمله‌ی این علماء حنفی‌ها، ابن سیرین و ابن جریح است.

آن‌چه من آن‌را ترجیح می‌دهم، همان نظری است که قائل به اینست که استخوان‌های حیوان حلال گوشت خودمردم نجس بوده و صفت خودمردم بر آن مصداق پیدا می‌کند؛ به دلیل این قول الله سبحانه و تعالی:

﴿قَالَ مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ﴾ [یس: 78]

ترجمه: گفت چي کسی می‌تواند استخوان‌ها را زنده کند؛ در حالی که این استخوان‌ها پوسیده است.

پس دلالت لفظ "يُحْيِي" با عظام این است که استخوان‌های خودمردم نیز جزء از خودمردم بوده، پس استفاده از آن جائز نمی‌باشد؛ زیرا این استخوان‌ها نجس و خودمردم است. و به دلیل این قول رسول الله صلی الله علیه وسلم در حدیثی که بخاری در تاریخ و ابن حبان در صحیحین خود و غیر از آن‌ها از عبدالله بن حکیم روایت کرده است که گفت؛ مشیخه از جهینه برای ما گفت که رسول الله صلی الله علیه وسلم برای شان نوشته بود:

«لَا تَنْتَفِعُوا مِنَ الْمَيْتَةِ بَشِيءٍ»

ترجمه: از هیچ قسمتی از خودمردم استفاده نکنید.

البانی این حدیث را در صفحه ۳۶۶ جلد ۷ سلسله احادیث صحیح و فقه و فوایدشان بیان کرده و گفته است که اسناد این حدیث صحیح و رجال آن ثقة است. روایت ابن حبان این است:

«لَا تَسْتَمْتِعُوا مِنَ الْمَيْتَةِ بَشِيءٍ»

ترجمه: از هیچ جزئی از اجزای خودمردم استفاده نکنید.

از این حدیث به صورت واضح معلوم است که استفاده از خودمردم به صورت کل وجوه جائز نبوده و حرمت خودمردم تنها در گوشت آن نیست؛ مگر این که نصی وارد شود و چیزی را تخصیص کند؛ اما کدام دلیلی تخصیص دهنده در خصوص استخوان نیامده است. 3- استخوان قطع شده از حیوان حلال گوشت: هدف از استخوان قطع شده همان استخوانی است که از حیوان در حالت زنده‌گی قطع می‌شود؛ پس این استخوان حکم خودمردم را گرفته نجس و استفاده از آن جائز نیست؛ چنان‌چه حاکم در مستدرک و دیگران از ابو واقد لیشی روایت کرده است که گفت: «مردم در جاهلیت قبل از اسلام کوهان شتر و دنبه گوسفند را قطع کرده و می‌خوردند و چربی‌های آن را بر می‌داشتند.» وقتی رسول الله صلی الله علیه وسلم آمد، مردم از این عمل از رسول الله صلی الله علیه وسلم پرسان کردند، ایشان فرمودند:

«مَا قُطِعَ مِنَ الْبَهِيمَةِ وَهِيَ حَيَّةٌ فَهُوَ مَيْتٌ»

ترجمه: آن‌چه از چهارپایان در حال زنده‌گی قطع می‌شود، پس او خودمردم است.

حاکم گفته است که این حدیث صحیح الاسناد است؛ گرچه تخریح نکرده است. ذهبی گفته است این حدیث صحیح است. دک، چربی گوشت و روغنی است که از گوشت بیرون می‌شود. طبعاً که استخوان قطع شده از حیوان خودمردم، خودمردم به حساب می‌آید؛ زیرا این قسمتی از خودمردم به حساب آمده، پس استفاده از آن صحیح نمی‌شود.

4- استخوان حیوانات حرام گوشت: استخوان حیوانات غیر حلال گوشت، استخوان‌هایی است که الله سبحانه و تعالی خوردن‌شان را حرام کرده، مانند گرس، فیل، کرگس و مانند این‌ها. اختلاف در مورد حکم استفاده استخوان این حیوانات است که در حال زنده بودن و یا بعد از مردن از وجودشان بیرون می‌شود. بعضی از علماء بین این حالت که حیوان خودش بمیرد و ذبح شود، تفاوت قائل شدند. در تفصیلات و جزئیات بسیاری که در بین علماء واقع شده است، اما آنچه من در این خصوص ترجیح می‌دهم، حرمت استفاده از استخوان‌های حیوانات غیرحلال گوشت است:

أ- اگر استخوانی که از این حیوان قطع می‌شود، در حالی باشد که حیوان زنده است؛ پس در این صورت این استخوان مانند حیوان خودمردمده بوده و استفاده از آن جائز نیست؛ به دلیل این قول رسول الله صلی الله علیه وسلم:

«مَا قُطِعَ مِنَ الْبَهِيمَةِ وَهِيَ حَيَّةٌ فَهُوَ مَيْتٌ»

ترجمه: آنچه از چهارپا قطع می‌شود، در حالی که آن حیوان زنده است؛ پس در این صورت خودمردمده است.

ب- اگر حیوان خودمردمده بود، آن هم مانند حیوان حلال گوشت خودمردمده است؛ بلکه حرمت آن بیشتر از حیوان حلال گوشت است و این مسئله بر این قول رسول الله صلی الله علیه وسلم مصداق پیدا می‌کند:

« لَا تَنْتَفِعُوا مِنَ الْمَيْتَةِ بَشْيٍ »

ترجمه: از هیچ قسمتی از خودمردمده استفاده نکنید.

ج- اگر حیوان غیر حلال گوشت به صورت ذبح کشته شده بود، باز هم خودمردمده به حساب می‌آید، زیرا ذبح این حیوان در خصوص حیوان غیر حلال گوشت ذبح شرعی نمی‌باشد و برای حیوان غیر حلال گوشت زکات و ذبح شرعی ندارد؛ پس با ذبح آن هیچ اثری از ذبح شرعی مرتب نمی‌شود؛ لذا این حیوان در این صورت خودمردمده به حساب آمده و استفاده از استخوان آن جائز نبوده و قول رسول الله صلی الله علیه وسلم بر آن منطبق می‌شود:

« لَا تَنْتَفِعُوا مِنَ الْمَيْتَةِ بَشْيٍ »

ترجمه: از هیچ قسمتی از اعضای خودمردمده استفاده نکنید.

۵- استخوان ماهی و خودمردمده دریا: بدون شک که ماهی و خودمردمده دریا حلال است؛ چنانچه در احادیث ذکر شده تصریح گردیده است؛ ابن ماجه از بن عمر رضی الله عنهما روایت نموده است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرموده است:

«أَحَلَّتْ لَنَا مَيْتَاتِ الْحُوتِ وَالْجَرَادِ»

ترجمه: دو خودمردمده بر ما حلال شده است، ماهی و ملخ.

ترمذی در سنن خود از مغیره ابن ابی برده روایت نموده است که او شنیده است که ابوهریره می‌گفت: مردی سوال کرد و گفت یا رسول الله صلی الله علیه وسلم! ما در دریا سفر می‌کنیم و مقداری کمی از آب را با خود بر می‌داریم؛ اگر به این آب وضوء سازیم تشنه می‌شویم، آیا از آب دریا وضوء سازیم؟ رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود:

«هُوَ الطَّهْرُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ»

ترجمه: آب دریا پاک و پاک کننده و خودمردمده آن حلال است.

ابو عیسی این حدیث را حسن صحیح دانسته است. بخاری در صحیح خود از جابر رضی الله عنه روایت کرده است که گفت: ما با لشکر خبط به غزوه رفتیم و ابو عبیده برای ما امیر تعیین شده بود، در این وقت ما بسیار گرسنه شده بودیم؛ در این وقت دریا ماهی خودمردم کنار زده بود که مثل آن را تا اکنون ندیده بودیم که این ماهی عنبر گفته می‌شد، مدت نیمی از ماه را از همین ماهی خوردیم و ابو عبیده استخوانی را از این ماهی گرفت که راکب می‌توانست از زیر آن بگذرد. ابوزبیر برای ما خبر داد که او از جابر شنیده است که می‌گفت ابو عبیده گفت: بخورید، وقتی به مدینه آمدیم این قصه را برای رسول الله صلی الله علیه و سلم نمودیم. رسول الله صلی الله علیه و سلم گفت:

«كُلُوا رِزْقًا أَخْرَجَهُ اللَّهُ، اطْعَمُونَا إِنْ كَانَ مَعَكُمْ فَأَتَاهُ بَعْضُهُمْ فَأَكَلَهُ»

ترجمه: روزی را بخورید که الله (سبحانه و تعالی) بیرون کرده است، اگر از آن ماهی در نزد شما چیزی باقی مانده است؛ برای ما هم بیاورید، پس از این ماهی در نزد رسول الله صلی الله علیه و سلم آوردند و آنحضرت صلی الله علیه و سلم آن را خوردند. دوم: استفاده از پوست:

1- پوست حیوان حلال گوشت که به طریق ذبح شرعی ذبح می‌گردد: استفاده از پوست حیوان حلال گوشت که به اساس ذبح شرعی ذبح می‌گردد، جائز است به دلیل پاکی که به آن حاصل شده و به دلیل روایتی که نسائی در سنن خود روایت نموده و البانی آن را صحیح دانسته است. طوری روایت شده است که از سلمه بن محقّب روایت شده است که رسول الله صلی الله علیه و سلم در غزوه تبوک آب را از زنی خواست که گفت: آبی در نزد من نیست، به جز مشک که از پوست خودمردم است، رسول الله صلی الله علیه و سلم فرمود: «أَلَيْسَ قَدْ دَبَغْتَهُمَا؛ آیا آن را دباغی نکردی؟» زن گفت: چرا نه، دباغی کردم، رسول الله صلی الله علیه و سلم گفت: «فَإِنَّ دَبَاغَهُمَا ذَكَاتُهُمَا؛ بدون شک که دباغی آن ذبح آن حساب می‌شود». بناءً رسول الله صلی الله علیه و سلم دباغی پوست خودمردم را در جایگاه ذبح شرعی حیوان حلال گوشت قرار داده است؛ زیرا ذبح شرعی جز بالای حیوان حلال گوشت صورت نمی‌گیرد؛ پس این مسئله دلالت بر استفاده از پوست حیوان حلال گوشت ذبح شده به ذبح شرعی دارد و ما در این مسئله اختلافی نداریم.

2- پوست خود مرده حیوان حلال گوشت: اختلاف در بین علماء در خصوص حکم استفاده پوست خود مرده حلال گوشت است آنچه من آن را ترجیح می‌دهم این است که استفاده از پوست حیوان حلال گوشت جائز است، خواه حیوان خودش مرده باشد و یا به ذبح غیر شرعی ذبح شود؛ مثل این که مشرکی آن را ذبح کرده باشد؛ ولی این در صورتی است که دباغی آن صورت گرفته باشد؛ زیرا پوست خود مرده نجس بوده و دباغی آن را پاک می‌کند؛ در صورتی که حیوان خودمردم حلال گوشت باشد و این به اساس دلائل شرعی ذیل است:

أ- نسائی در سنن خود روایت کرده و البانی آن را صحیح دانسته است که از سلمه بن محقّب روایت شده است که رسول الله صلی الله علیه و سلم در غزوه تبوک از یک زنی آب خواست که او زن گفت: "در نزد من آبی جز در مشک خود مرده وجود ندارد". رسول الله صلی الله علیه و سلم فرمود «فَإِنَّ دَبَاغَهُمَا ذَكَاتُهُمَا؛ دباغی پوست خود مرده ذبح آن به حساب می‌آید.» که از این حدیث واضحاً معلوم می‌شود که دباغی پوست خودمردم حیوان غیر حلال گوشت را پاک می‌کند و استفاده از آن را جائز می‌گرداند؛ چنانچه این مسئله در خصوص مشک دباغی شده در حدیث ذکر شده است.

ب- ابن حبان در صحیحین خود از عالیہ بنت سبیح روایت نموده است که وی گفت: «در احد من گوسفند دارم که در آن‌ها مرگ افتاده است؛ سپس نزد میمونه رفتم و موضوع را به میمونه گفتم، وی برایم گفت آیا می‌خواهی که پوست شان را بگیری و از آن‌ها استفاده کنی؟ عالیہ گفت: من گفتم آیا این حلال است؟ میمونه گفت: بلی.»

رسول الله صلی الله علیه و سلم بر مردانی از قریش می‌گذشت که گوسفندی را مانند خری به دنبال خود کش می‌کردند رسول الله صلی الله علیه و سلم برای شان گفت: «لَوْ أَخَذْتُمْ إِيَّاهَا؛ آیا می‌خواهید که پوست آنرا بگیرید؟» گفتند: یا رسول الله این حیوان خودمرده است، رسول الله صلی الله علیه و سلم فرمود: «يُطَهَّرُهَا الْمَاءُ وَالْقَرَطُ؛ آب و دباغت آن را پاک می‌گرداند.» قرط همان دباغی پوست به وسیله برگ درخت است؛ هم‌چنان حدیث گوسفند کنیز میمونه رضی الله عنها است که مسلم در صحیح خود از ابن عباس روایت نموده است که رسول الله صلی الله علیه و سلم از کنار گوسفند می‌گذشتند که برای کنیز میمونه رضی الله عنها از زکات‌ها داده شده بود، رسول الله صلی الله علیه و سلم گفت: «أَلَا أَخَذُوا إِيَّاهَا فَدَبَعُوهُ فَأَنْتَفَعُوا بِهِ؛ پوست آن را بگیرید و دباغی کنید سپس از آن استفاده کنید.»

ج- ترمذی در سنن خود از ابن عباس روایت کرده است که گفت: رسول الله صلی الله علیه و سلم گفته است: «أَيُّمَا إِيَّابٍ دُبِعَ فَقَدْ طَهَّرَ؛ هر پوستی که دباغی شود پاک شده است.» ابوعیسی گفته است: "حدیث ابن عباس حسن صحیح است." این دلائل واضح می‌سازد که دباغی، پوست خودمرده حیوان حلال گوشت را پاک گردانیده و استفاده را از آن جائز می‌گرداند؛ پس استفاده از پوست خودمرده حیوان حلال گوشت از خودمرده که رسول الله صلی الله علیه و سلم در مورد آن گفته است: «لَا تَنْتَفِعُوا مِنَ الْمَيْتَةِ بَشِيءٍ» مستثنی می‌باشد.

3- پوست حیوان غیر حلال گوشت: علماء در خصوص حکم استفاده پوست حیوانی که گوشت آن حلال نمی‌باشد، اختلاف زیادی دارند که نظریات شان گوناگون و از هم دور هست... آن‌چه من در این خصوص ترجیح می‌دهم حرمت استفاده از پوست تمام حیوانات غیر حلال گوشت است، به دلیل نهی کردن رسول الله صلی الله علیه و سلم از استفاده خودمرده: «لَا تَنْتَفِعُوا مِنَ الْمَيْتَةِ بَشِيءٍ؛ از هیچ قسمتی از خود مرده استفاده نکنید.» استفاده از پوست حیوانات غیر حلال گوشت عادتاً بعد از مرگ آن است و خودمرده نجس بوده و پوست آن نیز نجس است؛ به دلیل حدیث رسول الله صلی الله علیه و سلم که در خصوص خودمرده حلال گوشت آمده است: «لَوْ أَخَذْتُمْ إِيَّاهَا» گفتند این خود مرده است، رسول الله صلی الله علیه و سلم گفته است: «يُطَهَّرُهَا الْمَاءُ وَالْقَرَطُ؛ آنرا آب و دباغی پاک می‌کند.» پس این حدیث دلالت به نجاست جلد خودمرده دارد. گفته نشود که پوست خودمرده غیر حلال گوشت به وسیله دباغی پاک می‌شود. به خاطر این قول او صلی الله علیه و سلم که گفته است: «أَيُّمَا إِيَّابٍ دُبِعَ فَقَدْ طَهَّرَ؛ هر پوستی که دباغی شود پاک شده است.» و به دلیل این حدیث رسول الله صلی الله علیه و سلم از گوسفند خودمرده «لَوْ أَخَذْتُمْ إِيَّاهَا» برای شان گفتند که آیا می‌خواهید پوست‌اش را بگیرید؟ گفتند: این خود مرده است؛ سپس رسول الله صلی الله علیه و سلم گفت: «يُطَهَّرُهَا الْمَاءُ وَالْقَرَطُ؛ آنرا آب و دباغی پاک می‌کند.» و حدیث گوسفند کنیز میمونه رضی الله عنها که رسول الله صلی الله علیه و سلم از کنار گوسفند گذشتند که برای کنیز میمونه از صدقه داده شده بود، رسول الله صلی الله علیه و سلم گفت: «أَلَا أَخَذُوا إِيَّاهَا فَدَبَعُوهُ فَأَنْتَفَعُوا بِهِ...» این طور گفته نشود؛ زیرا این احادیث اگرچه ممکن است که درپاکی پوست هر خودمرده که دباغی شود، عمومیت پیدا کند.

ولی این احادیث پوست خودمردم حیوان حلال گوشت تخصیص داده می‌شود؛ زیرا این احادیث به پوست گوسفند تعلق می‌گیرد. در حدیث رسول الله صلی الله علیه و لم آمده است: «فَإِنَّ دَبَاغَهَا ذَكَاتُهَا؛ یعنی دباغی آن ذبح آن است.» و این از حدیث شریف به صورت اشاره‌ای می‌رساند که دباغت پاک می‌کند؛ مانند ذبح که پاک می‌کند و چنان که ذبح در غیر از حیوان حلال گوشت نبوده به همین ترتیب دباغت غیر از پوست خودمردم حلال گوشت نمی‌شود؛ پس عمومیت در نفس موضوع باقی می‌ماند که همانا پاکی پوست خودمردم حلال گوشت نجس بوده؛ نه دباغت و نه هم به شکل دیگری پاک می‌شود و استفاده از آن حرام می‌باشد.

2- پوست ماهی، نهنگ‌های دریائی و دیگر حیوانات بحری: استفاده از پوست ماهی، نهنگ‌ها و سایر خود مرده‌های دریایی جائز است، به دلیل موجودیت دلایلی که قبلاً در خصوص حکم استفاده از استخوان‌های حیوانات دریائی ذکر کردیم:

«أَحَلَّتْ لَنَا مَيْتَاتِنِ الْحَوْتِ وَالْجَرَادُ»

ترجمه: برای ما دو خودمردم حلال شده است، ماهی و ملخ.

هم‌چنان ذکر شده است:

«هُوَ الطَّهْرُ مَاؤُهُ الْحَلُّ مَيْتَتُهُ»

ترجمه: آب آن پاک کننده و خودمردم آن حلال است.

هم‌چنان ذکر شده است:

«كُلُوا رِزْقًا أَخْرَجَهُ اللَّهُ، أَطْعَمُونَا إِنْ كَانَ مَعَكُمْ فَأَتَاهُ بَعْضُهُمْ فَأَكَلَهُ»

ترجمه: رزقی را بخورید که الله (سبحانه و تعالی) آن را بیرون کرده است، اگر با شما است از آن برای ما هم بدهید، پس قسمتی را از آن برای شان دادند و آنحضرت از آن خوردند.

پس این دلایل حیوان دریایی را با گوشت، استخوان، پوست و غیره شامل می‌شود و این دلایل دلالت بر پاکی این حیوانات و جواز استفاده شان دارد.

سوم: حکم استفاده اعضای حیوانات در صنعت گردن‌بند، دست‌بند، لباس، ظروف و غیره: بناءً به جزئیاتی که فوقاً ذکر نمودیم، پاسخ پرسش شما در خصوص استفاده اعضای حیوانات و اعضای صنعت گردن‌بند، بنددستی و لباس و غیره چنین است: اگر استفاده به عضوی از اعضای حیوانات مطابق به دلایل ذکر شده باشد، استعمال آن در آن کالا نیز جائز و اگر استفاده از عضو حیوان جائز نباشد، پس استفاده آن در کالا نیز ناجائز می‌باشد و آن کالا وقتی از عضو آن حیوان نجس ساخته شد، استفاده آن نیز حرام می‌باشد.

برادران عطاء بن خلیل ابوالرشته

۵ ربیع الاول ۱۴۴۲ هـ.ق

۲۰ نوامبر ۲۰۲۰ م

مترجم: مصطفی اسلام